

Σημειώσεις για τη Γένεση και Εξέλιξη της Αναπαράστασης του Χώρου

ΝΙΚΟΣ ΣΙΔΕΡΗΣ

Συμπεριλαμβάνεται στις Σημειώσεις που διανέμονται στο
ΔΠΜΣ Σχεδιασμός - Χώρος - Πολιτισμός
της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Περιεχόμενα

Από τη γενετική ψυχολογία του Ζαν Πιαζέ

Εξέλιξη της ψυχικής υπόστασης και αίσθησης του χώρου

α. Πηγές πληροφοριών

β. Σκιαγραφία μιας εξέλιξης

Εξέλιξη του χώρου κατά Piaget

Χώρος και παλινδρόμηση

Αρχιτεκτονική και αναπαράσταση του χώρου

Από τη γενετική ψυχολογία του Ζαν Πιαζέ

Η θεμελιώδης και αφετηριακή αναφορά, τόσο ιστορικά όσο και ως προς την έκταση και τον πλούτο των παρατηρήσεων και των θεωρητικοποιήσεων σχετικά με τη γένεση και εξέλιξη της αναπαράστασης του χώρου στο παιδί, είναι το έργο των J. Piaget και B. Inhelder «*Η αναπαράσταση του χώρου στο παιδί*», που πρωτοδημοσιεύτηκε, στη γαλλική γλώσσα, το 1948 από τον εκδοτικό οίκο Presses Universitaires de France.

Μια περιεκτική σύνοψη της θεωρίας του Πιαζέ για τη διαμόρφωση της αναπαράστασης του χώρου βρίσκεται στο βιβλίο του «*The Child and Reality*» (Penguin 1976), αγγλική μετάφραση του έργου «*Problèmes de psychologie générale*» (Denoël 1972).

Από το «*The Child and Reality*», λοιπόν, παραθέτουμε κάποια εκτενή αποσπάσματα που αναφέρονται στο ζήτημα της ψυχολογικής γένεσης της έννοιας του χώρου στο παιδί, σε επίπεδο νοητικής κατασκευής και λειτουργίας:

- «Στο πρώτο έτος της ζωής, κάθε κατοπινή υποδομή κατασκευάζεται επακριβώς. Η έννοια του αντικειμένου του χώρου, του χρόνου (με τη μορφή χρονικών αλληλουχιών), της αιτιότητας...» [σελ. 13]
- Δοκιμασία *μονιμότητας αντικειμένου σε παιδί 5-6 μηνών*: Αδιαφορία ή θυμός αν το σκεπάσουμε, μολονότι βρίσκεται σε θέση που το φτάνει και ξέρει να ξεσκεπάσει σηκώνοντας το πανί, π.χ. από το πρόσωπό του [σελ. 13-14]
- «Έτσι, όλα συμβαίνουν λες και το αντικείμενο, μόλις χαθεί από το πεδίο της αντίληψης, επαναπορροφάται, χάνει κάθε ύπαρξη, δεν έχει αποκτήσει εκείνη την υπόσταση που, όπως είδαμε, απαιτεί οκτώ έτη για να φτάσει στο ποσοτικό της χαρακτηριστικό της διατήρησης. Ο *εξωτερικός κόσμος* είναι μόνο μια σειρά κινούμενων εικόνων που εμφανίζονται και εξαφανίζονται, με τις πιο ενδιαφέρουσες εικόνες να μπορούν να επανεμφανισθούν εάν κάποιος γνωρίζει πολύ καλά πώς να τις χειρισθεί (π.χ., κλαίγοντας για αρκετή ώρα, αν είναι θέμα

κάποιου που επιθυμείς την επιστροφή του). Όμως πρόκειται μόνο για κινούμενες εικόνες χωρίς υπόσταση ή μονιμότητα και, πάνω απ' όλα, χωρίς εντοπισμό στο χώρο (localization)». [σελ. 14]

- *Παιδί 9-10 μηνών*: «Το παιδί σηκώνει το ύφασμα για να βρει το αντικείμενο που είναι κρυμμένο από κάτω. Όμως ο ακόλουθος έλεγχος δείχνει ότι η πλήρης έννοια δεν έχει ακόμη πραγματικά αποκτηθεί. Τοποθετούμε το αντικείμενο στα δεξιά του παιδιού, μετά το κρύβουμε: Το παιδί θα πάει να το ψάξει. Ύστερα του το παίρνουμε, το περνάμε αργά μπροστά απ' τα μάτια του και το τοποθετούμε στα αριστερά του. Μετά που έχει δει το αντικείμενο να εξαφανίζεται στα αριστερά του, το παιδί θα κοιτάξει αμέσως γι' αυτό στα δεξιά του, εκεί που το είχε βρει την πρώτη φορά. Έτσι λοιπόν εδώ υφίσταται μόνο μια ημι-μονιμότητα χωρίς εντοπισμό (semi permanence without localization). Το παιδί θα πάει να κοιτάξει εκεί όπου η πράξη του κοιτάγματος είχε αποδειχθεί επιτυχημένη την πρώτη φορά, ανεξάρτητα από την κινητικότητα του αντικειμένου.

Έχουμε τώρα την κατάσταση του *χώρου*. Κι εδώ βλέπουμε πάλι ότι τίποτε δεν είναι εγγενές στις δομές και ότι το κάθε τι πρέπει να κατασκευαστεί, βαθμιαία και με κόπο. Σε ό,τι αφορά τον χώρο, η όλη αισθητηριο-κινητική ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα σημαντική και ενδιαφέρουσα από την άποψη της ψυχολογίας της νόησης. Στην πραγματικότητα, για το νεογέννητο παιδί δεν υπάρχει χώρος που περιέχει αντικείμενα, εφόσον δεν υπάρχουν αντικείμενα [διακριτά από τον εαυτό – Ν.Σ.]. (Συμπεριλαμβάνεται εδώ και το ίδιο σώμα, το σώμα του ίδιου του παιδιού, το οποίο φυσικά δεν γίνεται αντιληπτό ως αντικείμενο). Υπάρχει μια σειρά από χώρους που διαφέρουν ο ένας από τον άλλον και όλοι επικεντρωμένοι στο ίδιο σώμα. Υπάρχει ο στοματικός χώρος, όπως τον περιγράφει ο Stern. Για μεγάλο χρονικό διάστημα το στόμα είναι το κέντρο του κόσμου: Ο Φρόιντ έκανε πολλές παρατηρήσεις ως προς αυτό το σημείο. Ύστερα υπάρχει ο οπτικός χώρος· όμως, επιπρόσθετα, υπάρχει ο απτικός χώρος και ο ακουστικός χώρος. Και όλοι αυτοί οι χώροι είναι επικεντρωμένοι στο ίδιο σώμα – στην πράξη του κοιτάγματος, της παρακολούθησης με το βλέμμα, στην πράξη όπου ένα αντικείμενο φέρνεται στο στόμα κλπ. Όμως όλοι αυτοί οι χώροι στερούνται

συντονισμού μεταξύ τους. Έτσι λοιπόν, υπάρχουν, θα μπορούσαμε να πούμε, εγωκεντρικοί χώροι, μη συντονισμένοι και μη συμπεριλαμβάνοντας το ίδιο το σώμα σαν ένα στοιχείο μέσα σε ένα περιέχον.

Ωστόσο, δεκαοκτώ μήνες αργότερα, αυτό το ίδιο παιδί θα διαθέτει την έννοια ενός γενικού χώρου (the notion of a general space) που συμπεριλαμβάνει όλες αυτές τις ατομικές ποικιλίες χώρων, εμπεριέχοντας όλα τα αντικείμενα που έχουν καταστεί στερεά και μόνιμα, με το ίδιο το σώμα σαν ένα αντικείμενο ανάμεσα σ' άλλα, με τις μετακινήσεις/μετατοπίσεις (displacements) συντονιζόμενες και επιδεκτικές συμπερασμού και πρόβλεψης (capable of being deduced and anticipated) σε σχέση με τις μετακινήσεις/μετατοπίσεις του ίδιου του παιδιού.

Με άλλα λόγια, δεν είναι υπερβολικό να πούμε ότι, επί δεκαοκτώ μήνες συντελείται μια Κοπερνίκεια επανάσταση (με την καντιανή σημασία του όρου). Πρόκειται για πλήρη ανατροπή, για πλήρη απο-κέντρωση σε σχέση με τον πρωταρχικό εγωκεντρικό χώρο». [σελ. 14-16]

- «Η πρόβλεψη της οριζόντιας επιφάνειας του νερού σε μια κεκλιμένη στάμνα, για παράδειγμα, δεν είναι προσιτή σε ένα κανονικό παιδί μέχρι περίπου την ηλικία των εννέα, γιατί προϋποθέτει ένα ολόκληρο σύστημα αναφορών που συναρτώνται με ευκλείδειες μετρικές πράξεις (operations) –δηλαδή με τους άξονες των συντεταγμένων, που μπορούν να κατασκευασθούν στο αναπαραστατικό επίπεδο [ως εσωτερική, νοητική αναπαράσταση – Ν.Σ.] μόνο στο τέλος της μακράς περιόδου σχηματισμού των πράξεων μέτρησης. Ακόμη και η διατήρηση μηκών και αποστάσεων, στην περίπτωση μεταβολής της διάταξης των αντικειμένων, αποκτάται ως συνάρτηση των αντιστρεπτών πράξεων (reversible operations) και με κανένα τρόπο δεν αποκτάται μέσω αντιληπτικών μεθόδων ή μέσω του παιγνίου των νοητικών εικόνων μόνο». [σελ. 77-78]

«Για να συγκεκριμενοποιήσουμε την ενδεχόμενη σχέση μεταξύ πράξεων (operations) και πραξιών (praxis, ενέργημα, δράση), αξίζει να προσθέσουμε ότι, στην πορεία ανάπτυξης της σκέψης, οι πράξεις διατρέχουν τρία διαδοχικά στάδια. Στη διάρκεια του πρώτου (μεταξύ δύο και επτά-οκτώ ετών), η σκέψη παραμένει *προπραξιακή* (preoperatory), με την έννοια ότι οι πράξεις

σχηματίζονται βαθμιαία, αλλά χωρίς να αποκτούν λογική αντιστρεψιμότητα ή επαρκή ολική δομή, και παραμένουν υπό την κυριαρχία των εικονιστικών πτυχών των αναπαραστάσεων (figurative aspects of the representations).

Στο δεύτερο στάδιο (από τα επτά-οκτώ μέχρι το ενδέκατο-δωδέκατο έτος), ορισμένες πράξεις συμπληρώνονται και οργανώνονται σε λογικά αντιστρεπτές δομές. Όμως (κι αυτό είναι σημαντικό ως προς το πρόβλημα των πραξιών) οι πράξεις παραμένουν *συγκεκριμένες*, με την έννοια ότι παραμένουν περιορισμένες στο πεδίο του χειρισμού των αντικειμένων και δεν συμπεριλαμβάνουν ακόμη λεκτικό μόνο χειρισμό στο υποθετικο-απαγωγικό πεδίο. Σε σχέση με τη σειράση (seriation), για παράδειγμα, ένα παιδί επτά με οκτώ χρονών κατορθώνει να διατάξει, κατά αύξουσα σειρά μεγέθους, μια σειρά μικρούς χάρακες (μεταξύ 10-16,5 cm) τον ένα πάνω στον άλλον και ύστερα να τους διατάξει χωρίς δισταγμό σύμφωνα με μια ορισμένη μέθοδο (π.χ., πρώτα ο μικρότερος απ' όλους, μετά ο μικρότερος απ' τους εναπομένοντες κ.ό.κ.). Αυτό είναι ένα καλό παράδειγμα πραξίας πραξιακού χαρακτήρα. Ομοίως, σε ηλικία εννιά με δέκα ετών, θα είναι σε θέση να διατάξει βάρη (με αντικείμενα ίδιου όγκου), που αποτελεί μια άλλη πραξιακή πραξία (operatory praxis). Ωστόσο, αυτές οι συγκεκριμένες πράξεις δεν καθιστούν το παιδί ικανό να λύσει το τεστ του Burt, που βασίζεται στις ίδιες πράξεις σειράσης αλλά σε υποθετικό-απαγωγικό επίπεδο: Η Μαρία είναι πιο ψηλή από τη Σοφία. Η Μαρία είναι πιο κοντή από την Κατερίνα. Ποιά από τις τρεις είναι η κοντύτερη;

Τέλος, στην ηλικία των έντεκα με δώδεκα ετών περίπου, συγκροτούνται οι προτασιακές ή υποθετικο-απαγωγικές πράξεις (propositional or hypothetico-deductive operations), που δύναται να λειτουργούν πέρα από κάθε χειρισμό αντικειμένων και δεν αφορούν πλέον πραξίες». [σελ. 78-79]

Εξέλιξη της ψυχικής υπόστασης και αίσθησης του χώρου

Η εξέλιξη της αναπαράστασης του χώρου σε συνάρτηση με την ανάπτυξη της αισθητηριοκινητικής, πραξιακής και συμβολικής σκέψης και δραστηριότητας μας παρέχει ένα εμπειρικά στέρεο πλαίσιο για τη διερεύνηση πιο ρευστών πτυχών, όπως η ψυχική υπόσταση (συγκρότηση και λειτουργία) και αίσθηση (με όρους εμπειρίας και πράξης) του χώρου στην πορεία διαμόρφωσης του ψυχικού κόσμου του υποκειμένου.

α. Πηγές πληροφοριών

Οι εμπειρικές πληροφορίες που απαιτούνται για τη διερεύνηση του πώς συγκροτείται και εξελίσσεται η έννοια του χώρου προέρχονται από τις εξής πηγές:

- Άμεση παρατήρηση και πειραματισμός με τα παιδιά και τους ενήλικους (Αναπτυξιακή ψυχολογία)
- Σχέδιο των παιδιών και των ενηλίκων
- Παιχνίδι των παιδιών και των ενηλίκων
- Όνειρο των παιδιών και των ενηλίκων
- Ονειροπολήσεις και εν γένει φαντασιστική δραστηριότητα παιδιών και ενηλίκων, με οποιονδήποτε τρόπο εκφραζόμενη
- Ιδιαίτερες καταστάσεις ψυχικής εμπειρίας, οριακού ή μη χαρακτήρα, που επανενεργοποιούν αρχαϊκούς και/ή αδρανοποιούν επιγενετικούς και επίκαιρους μηχανισμούς χωρικής αναπαράστασης: Αισθητηριακή απομόνωση, «πνευματικές τεχνικές» (όπως διαλογισμός), οργασμός, έντονες συναισθηματικές φορτίσεις (άγχος, αγωνία, φόβος, τρόμος – βλέπε π.χ. σεκάνς καταδίωξης στο χιονισμένο τοπίο, στο Shine του Σ. Κιούμπρικ), ισχυρό στρες, αίσθηση ανοίκειου, κατάσταση

ψυχοσωματικής διέγερσης (π.χ. χορός, γυμναστική, αναμονή κλπ.),
έξαψης, ενθουσιασμού κτό., η εμπειρία της κατάστασης μάζας...

- Κλινική και παρακλινική διερεύνηση ψυχοπαθολογικών καταστάσεων (π.χ. ψυχώσεις)
- Βιώματα υπό την επήρεια ουσιών που μεταβάλλουν την αντίληψη (παραισθησιογόνα κτό.)
- Μελέτη των διανοητικών και ψυχικών λειτουργιών ύστερα από συγκεκριμένες βλάβες του εγκεφάλου (Νευροψυχολογία)

β. Σκιαγραφία μιας εξέλιξης

Διάφορες περιγραφές έχουν προταθεί ως προς τη μορφολογία της εξέλιξης που γνωρίζει η *αναπαράσταση του χώρου* στο παιδί. Μπορούμε να συγκρατήσουμε ορισμένα βασικά σημεία:

- Η εμπειρία του χώρου στο παιδί δεν είναι ταυτόσημη με την εμπειρία του χώρου στον ενήλικο. Ο χώρος του ενήλικου πλάθεται μέσα από παρατεταμένη εμπάπτιση στην επιστήμη, την παιδεία και τους κοινωνικούς κώδικες – μια διαδικασία πειθαναγκασμού, που «δαμάζει», «εξημερώνει», περιθωριοποιεί ή καταστέλλει την παιδική αίσθηση του χώρου.
- Ο χώρος του παιδιού προηγείται σε σχέση με τους κοινωνικούς χωρικούς κώδικες. Συγγενεύει με τον *πρωταρχικό χώρο* κατά Merleau-Ponty («Phénoménologie de la perception», Gallimard 1945), ένα χώρο υπαρξιακό που αναδύεται και συγκροτείται από το σώμα.
- Γενικά, το σώμα είναι *ο κάρναβος για τη συγκρότηση του παιδικού χώρου*: Η αισθητηριακή και κινητική εμπειρία του σώματος. Το επιχειρησιακό σωματικό σχήμα στον εγκέφαλο και το νου. Και η αίσθηση και επένδυση του σώματος με όρους ενορμήσεων, ηδονής και οδύνης, ψυχικών επενδύσεων, απόλαυσης –

δηλαδή η λιβιδινικά επενδεδυμένη εικόνα του σώματος (ο πυρήνας του Φαντασιακού).

- Η πρωταρχική ιδέα περί χώρου στο παιδί αναφέρεται σε ένα ρευστό πεδίο εμπειρίας, ρητά συνδεδεμένο με βιώματα: Εκεί όπου τοποθετούνται και φαίνονται πράγματα και συμβαίνουν. Αυτά είναι άμεσα αντιληπτά, αισθητά – όχι νοητά (Βλέπε τη δοκιμασία μονιμότητας του αντικειμένου, παραπάνω [σελ. 3](#)). Δηλαδή, ο χώρος συγκροτείται σε ρευστές και παροδικές μορφοποιήσεις χωρικής εμπειρίας γύρω από τα σημεία όπου βρίσκεται κάτι ενδιαφέρον, ως αντίληψη ή πράξη. «Αρχικά το παιδί δεν έχει καμιά έννοια χώρου ανάλογη με τη δική μας. Είναι σαν το ψάρι που κολυμπά στο νερό. Για το παιδί δεν υπάρχει πάνω-κάτω ή αριστερά-δεξιά» (Marthe Bernson, «Du gribouillis au dessin», σελ. 146). Είναι ένας χώρος συνεχώς αναδυόμενος και φευγαλέος, σε συνάρτηση με το βίωμα του παιδιού. Κάτι ανάλογο αναφέρεται ενίοτε για τους δύτες ή τους πιλότους της πολεμικής αεροπορίας (σε σημείο που μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια προσανατολισμού, πιθανό με μοιραίες συνέπειες). Σε video games επίσης (π.χ. Final Doom), ο χώρος μπορεί να συγκροτείται έτσι – αναδύεται και μορφοποιείται ανάλογα με το πώς κινείται ο ήρωας... Ανάλογη (ίσως πολύ αρχέγονη) είναι η εμπειρία του χώρου του προκαλεί η λήψη παραισθησιογόνων και ψευδαισθησιογόνων. Έτσι, ο Κάρλος Καστανέδα γράφει: «Και να, βρέθηκα ελεύθερος και ασυγκράτητος να κινούμαι με τρομακτική αλαφράδα και ταχύτητα στο νερό ή και στον αέρα. Κολυμπούσα σαν χέλι. Στριφογύριζα, κουλουριαζόμουν και πετούσα πάνω κάτω, όπως ήθελα... Ένωσα έναν παγωμένο άνεμο να φυσάει ολόγυρά μου, κι άρχισα να πλανιέμαι στον αέρα σαν πούπουλο, μπρος και πίσω...» Κι αλλού: «Βρισκόμουν παντού. Μπορούσα να δω προς τα πάνω και προς τα κάτω κι ολόγυρα κι όλα ταυτόχρονα». Ή, ακόμη, περιγράφει «αυτή την αίσθηση πως έπλεα μετέωρος μέσα σ' ένα κόσμο αδιαφοροποίητο, απαθή και πανέμορφο» («Η διδασκαλία του Δον Χουάν», Καστανιώτης 1977). Στο ίδιο πλαίσιο εμπειρίας, ο Κ. Καστανέδα αναφέρει ακόμη και τα εξής: «... βρέθηκα μέσα σε κάποιο σωλήνα ή σε κάτι που έμοιαζε με κοιλότητα (...) Είδα τεράστιες σταγόνες ενός υγρού, να πέφτουν από τα φύκια. “Ήξερα” πως ήταν έκκριση πεπτικού οξέος για να με διαλύσουν...» (στο ίδιο): Ρητή αναφορά στην

κεντρικότητα του σώματος κατά την αρχαϊκή συγκρότηση του χώρου. Στην ίδια περιοχή τοποθετούνται βιώματα μετά τη λήψη ινδικής κάνναβης: «Διαλυόμενα και απομακρυνόμενα από τον ίδιο μου τον εαυτό... Ήμουν σαν το σφουγγάρι μέσα στη θάλασσα». (Th. Gautier, «Le Club des Hashishins»). «Τα χρώματα των αντικειμένων του περιβάλλοντος φαινόταν ανοιχτότερα και το περίγραμμά τους εντονότερο και οξύτερο. Η προοπτική εξαφανίστηκε». (Και τα δύο παρατίθενται στο βιβλίο του Γ. Οικονομόπουλου, «Ψυχεδελικά ή Ψυχοδηλωτικά», Εκδόσεις Κοινότητα 1980). «Η κατεύθυνση της προσοχής μου άλλαζε από το ένα στο άλλο, από τον έξω κόσμο στον εαυτό μου. Ενώ έβρισκα τον εαυτό μου, ξαφνικά παρατηρούσα το περιβάλλον μου, έτσι λησμονούσα τον εαυτό μου κι είχα την εντύπωση ότι όλα αυτά κινούνται σ' ένα κύκλο... Είχα την εντύπωση της ύπαρξης ενός Εγώ που αισθάνεται, ενός Εγώ που παρατηρεί κι ενός χώρου. Και τα τρία αυτά ήσαν άσχετα κι ανεξάρτητα το ένα από το άλλο. Όταν το «παρατηρητικό» Εγώ στρεφόταν προς το χώρο, η ίδια η προσωπικότητα του ήταν σαν να μην υπήρχε. Μετά από λίγο, είτε αυτόματα, είτε με τη θέληση άλλαζε και το «παρατηρητικό» Εγώ στρεφόταν προς το «αισθαντικό», δηλαδή την ίδια μου την προσωπικότητα. *Εκείνη τη στιγμή ο χώρος και το περιβάλλον ξεχνιόντουσαν*» (στο ίδιο σελ. 106-7, υπογράμμιση δική μου). Η ψυχεδελική εμπειρία του χώρου αποτελεί κοινή γνώση, ιδίως συνδυασμένη με το LSD και μια κουλτούρα αμφισβήτησης. Και, ίσως, μια άριστη σύνοψη αυτής της πρωταρχικής, αρχέγονης αίσθησης του χώρου διατυπώνεται σε δύο στίχους του Antonio Machado: *«Ταξιδιώτη, δεν υπάρχει δρόμος / Εσύ πλάθεις δρόμο, προχωρώντας»*.

- Η παιδική αναπαράσταση του χώρου φαίνεται απτά μέσα από το *σχέδιο των παιδιών*. Μια κατατοπιστική προσέγγιση του θέματος βρίσκεται στο βιβλίο της Florence de Meredieu, «Le dessin d'enfant» (Editions Universitaires 1974 – Ελληνική μετάφραση: Φλοράνς ντε Μερεντιέ, «Το παιδικό σχέδιο», Εκδόσεις Υποδομή 1981). Παραθέτω (σε παράρτημα-φωτοτυπία) ένα εκτενές απόσπασμα (σελ. 66-90) σχετικά με τις πολλαπλές διαστάσεις, έννοιες και λειτουργίες του χώρου στο παιδί και την εξέλιξή του στην διαδικασία

ανάπτυξης και κοινωνικοποίησης. Το βασικό περίγραμμα που προκύπτει συνοψίζεται ως εξής:

- Ο πρωταρχικός χώρος είναι σωματοκεντρικός και εγωκεντρικός. Πρώτες του εκδοχές είναι ο *στοματικός* και *στασιακός* (postural) χώρος: Εμβρυώδης και παθητικός (συνάρτηση της δεκτικότητας, όχι της πράξης), συνδεδεμένος με αισθήσεις ηδονής-δυσαρέσκειας και με βιώματα αναμονής και λαχτάρας.
- Ακολουθεί ο *αισθητηριοκινητικός* χώρος, που συγκροτείται γύρω από την εμπειρία της κίνησης και, γενικότερα, της ενέργειας.
- Ο *αναπαραστατικός* χώρος έπεται, προστιθέμενος σε αυτούς τους ζωτικούς και συναισθηματικά φορτισμένους χώρους. Ο αναπαραστατικός χώρος, απ' όπου προκύπτει ο *απεικονιστικός* χώρος, όπου εντάσσεται και ο *γραφικός*), καθυστερεί πάντα σε σχέση με τον *αντιληπτικό* χώρο.
- Το παιδί που ζωγραφίζει (όπως και το παιδί που κινείται ή παίζει) λειτουργεί ταυτόχρονα σε πολλούς χώρους (στάσης, αφής, αισθητηριοκινητικούς ευρύτερα, καθώς και σε *χώρους της φαντασίας*). Ο *αναπαραστατικός* ή *γνωσιακός* χώρος δεν είναι κατά κανένα τρόπο ο πιο σπουδαίος: Υποβάλλεται σε διαρκή ερμηνεία και ανάπλαση με όρους κυρίως *αφομοίωσης* (*assimilation*) του *πραγματικού* στο *βιωματικό* και *φανταστικό*, που δεσπόζει στην παιδική ψυχοσύνθεση.
- Η σημασιότητα του χώρου ανταποκρίνεται κυρίως σε επιταγές συναισθηματικές και όχι μετρικές. «Εκτός από τη φυσική και γεωμετρική απόσταση που υπάρχει ανάμεσα σε μένα και όλα τα σώματα, μια *βιωμένη απόσταση* με συνδέει με τα πράγματα που για μένα υπάρχουν και έχουν σημασία» (Merleau-Ponty) –δηλαδή, τα πράγματα έχουν κυρίως, μέγεθος *συναισθηματικό*, όχι φυσικό.

Αυτή η βιωματική μετρική θυμίζει και το νοερό zoom, που χρησιμοποιεί το όνειρο και γενικότερα η πρωτογενής διαδικασία, προκειμένου να αποδώσει ψυχική αξία σε αντικείμενα και καταστάσεις (βλέπε «Χωρικότητα και Ασυνείδητο»).

- Η προοδευτική επεξεργασία ενός σαφούς και συνεκτικού χώρου συμπίπτει με τη διαμόρφωση της έννοιας του *αντικειμένου*. Τα αντικείμενα για την παιδική εμπειρία βρίσκονται σε άεναη κίνηση, αντιστοιχούν σε διαρκή ροή εμπειριών. Το υποκείμενο απορροφάται από το ρεύμα των αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν την παιδική όραση, καλειδοσκοπική και πρωτεϊκή, απ' όπου λείπει η μονιμότητα του αντικειμένου. Χώρος και αντικείμενα, περιέχον και περιεχόμενα είναι ακόμη αδιαφοροποίητα. Ο χώρος αρχικά είναι ένας χώρος-δράση, ένας χώρος-ενέργημα, ένας χώρος-βίωμα.
- Η καθαυτό αναπαράσταση του χώρου αρχίζει με τις απόπειρες για απεικόνιση και την τάση για μίμηση του πραγματικού κόσμου, όπως φαίνεται και στη γραφική-σχεδιαστική προσπάθεια του παιδιού για χωρική μορφοποίηση του σχεδίου του ήδη από τη φάση του μουτζουρώματος, μέσω συνδυασμού κενών και γεμισμάτων. Αποφασιστική είναι εδώ η στιγμή όπου ο χώρος δε συγχέεται πια με το αντικείμενο και γίνεται περιβάλλον (σύγκρινε με τον G. Klimt!).
- Ο *τοπολογικός χώρος* συγκροτείται πρώτος και αποτελεί ένα είδος εμπειρίας, όπου οι μορφές που αντιλαμβάνεται το παιδί μοιάζουν «με εκείνες τις παραμορφώσεις και ελαστικές δομές που μελετά η τοπολογία» (Piaget και Inhelder, σελ. 20).
- Το παιδί πρέπει να γίνει 8-9 χρονών για να κατακτήσει τους *ευκλείδειους μηχανισμούς*, που διατηρούν σταθερά τα μεγέθη και τις μορφές.

Εξέλιξη του χώρου κατά Piaget

Η παιδική αναπαράσταση του χώρου κατά Piaget αναπτύσσεται σε τρεις φάσεις (που αντιστοιχούν στα τέσσερα στάδια κατά Luquet):

1. Συνθετική ανικανότητα (τυχαίος ρεαλισμός και αποτυχημένος ρεαλισμός κατά Luquet): Αγνοούνται οι ευκλείδειες και προβολικές σχέσεις, οι μετρικές σταθερές και το βάθος πεδίου. Υφίστανται ωστόσο στοιχειώδεις τοπολογικές σχέσεις, η δε σχέση γειτνίασης λίγο-πολύ τηρείται.

2. Διανοητικός ρεαλισμός (4-10 χρονών). Οι τοπολογικές σχέσεις κατά κανόνα τηρούνται. Ο αναδυόμενος προβολικός χώρος συγκρούεται με τον τοπολογικό: Η διαφάνεια για παράδειγμα (ταυτόχρονη απεικόνιση και του εξωτερικού και του εσωτερικού του σπιτιού ή της κοιλιάς...), τοπολογικά αποδεκτή (εικονίζει μια σχέση εγκλεισμού και διάκρισης εσωτερικού/εξωτερικού) δε συμβιβάζεται με την οπτική γωνία του προβολικού χώρου. Ή η απεικόνιση του προσώπου προφίλ και, ταυτόχρονα, με τα δύο μάτια, αντιπροσωπεύει σύγκρουση ανάμεσα στη σχέση γειτνίασης και τον ευκλείδειο χώρο. Ομοίως, η περιστροφική προβολή (π.χ., τα δέντρα «ξαπλωμένα» δεξιά κι αριστερά ενός δρόμου και οι άνθρωποι επίσης «ξαπλωμένοι» κατά τον διαμήκη άξονα του δρόμου –όλα σαν ειδωμένα «από αέρος») είναι αντίθετη με τον ευκλείδειο χώρο, γιατί προσφεύγει ταυτόχρονα σε πολλαπλές οπτικές γωνίες (σύγκρινε ωστόσο με de Chirico και Picasso).

3. Ο οπτικός ρεαλισμός (που αρχίζει μεταξύ 8 και 9 χρονών). Οι τοπολογικές σχέσεις είναι ήδη διαμορφωμένες και το παιδί προσπαθεί να σεβαστεί τις αποστάσεις και τις σχετικές αναλογίες των μορφών. Υποτάσσει το σχέδιό του στην ενότητα της οπτικής γωνίας. Οι προβολικές σχέσεις εμπεδώνονται. Εμφανίζεται η προοπτική, που δεν αντικαθιστά τον τοπολογικό χώρο, αλλά προσπαθεί να τον ενσωματώσει.

Η πρωταρχική αίσθηση της χωρικότητας, στο νεογέννητο του ανθρώπου, αντιστοιχεί σε μια κυμαινόμενη εμπειρία ρευστότητας του χώρου, με ένα σημείο αναφοράς: Την μητρική παρουσία, που αντιπροσωπεύει τον κόσμο (= το σύνολο όσων έχουν ψυχική σημασία και αξία για το βρέφος) με όρους μιας πλήρους ολότητας, όπου συγχωνεύεται και το ίδιο το βρέφος.

Θα χρειαστούν πολλά χρόνια εξέλιξης, σε πολλά επίπεδα (εγκέφαλος, νόηση, συναισθηματικός κόσμος, διαπροσωπικές σχέσεις...) μέχρι μια πολύπλευρη διεργασία επιγενετικής διαφοροποίησης, κατασκευής και απαρτίωσης να οδηγήσει στην (τελείως διαφορετική) αναπαράσταση του χώρου στον ενήλικο.

- *En arχή ην η εμπειρία*, το βίωμα: Χώρος καθεαυτός δεν υφίσταται (πολύ περισσότερο, με την καντιανή έννοια της a priori κατηγορίας). Ο χώρος υφίσταται μόνο ως μεταβλητό πεδίο εγγραφής εμπειριών και βιωμάτων: Πεδίο όπου εγγράφεται το εκάστοτε βιωματικό συμβάν, όπου τοποθετείται κάτι ενδιαφέρον ως αντίληψη ή ενέργημα. Υφίσταται όσο και το εν λόγω βιωματικό συμβάν και ύστερα χωνεύεται στο ευρύτερο συνεχές του κόσμου, του οποίου οι δύο εστίες είναι ο τα πάντα περιέχων Άλλος (τυπικά, η μητέρα) και το σώμα ως εκάστοτε ενεργοποιούμενος τύπος εμπειριών και βιωμάτων (πρωταρχικά, ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας). Αυτή η ρευστή αίσθηση του χώρου ενσωματώνεται λοιπόν στον ευρύτερο κόσμο της βιωμένης εμπειρίας, που διέπεται από το δίπολο ηδονή-οδύνη και υφίσταται μια διαρκώς ανομορφούμενη αλληλουχία στίξης με οδηγό την οικονομία των απολαύσεων.
- Ένα συγκεκριμένο είδος βιώματος ή εμπειρίας, που συνδέεται με κάποιο είδος αντιληπτικού ή πραξιακού συμβάντος, μπορεί αρχικά να τοποθετηθεί σε οποιαδήποτε χωρική συνθήκη. Χρειάζεται καιρός και επανειλημμένες εμπειρίες ταυτόσημων βιωμάτων (π.χ. παιχνίδι, τροφή, σωματική θέση όπως ο ύπνος κλπ.) για να αντιστοιχηθεί κάποια χωρικότητα σε κάποια εμπειρία. Έτσι αρχίζει να αποκτά ψυχική υπόσταση ο χώρος: σαν νησίδες ειδικών εμπειριών (κυρίως, πρωταρχικές εμπειρίες ικανοποίησης –ή τραυματικές εμπειρίες) των οποίων οι συντεταγμένες συναρτώνται με συγκεκριμένα, σημαντικά βιώματα. Ο ψυχικός χώρος κατασκευάζεται σταδιακά, κατά κύριο λόγο, στις απαρχές

του, σα χώρος βιωματικός. Μόνο αργότερα συγκροτείται και σαν αντιληπτικός ή, πολύ περισσότερο, χώρος «αντικειμενικός» (ανεξάρτητος δομικά από τα όσα συμβαίνουν ή δεν συμβαίνουν σ' αυτόν, με όρους βιώματος).

- Ο χώρος λοιπόν ψυχικά συγκροτείται αρχικά σα ρευστό πεδίο, όπου σταδιακά αναδύονται και με τον καιρό (χρόνος της ανάπτυξης του νευρικού και διανοητικού εξοπλισμού) και τις περιστάσεις, στερεοποιούνται πυρήνες χωρικότητας με ψυχική αξία. Συνεπώς, ο χώρος συγκροτείται σε συνάρτηση με την ψυχική διατύπωση, με την έκφραση και με τις ποικίλες περιπέτειες και τύχες της *φαντασίωσης*- εφόσον η φαντασίωση, υπόστρωμα του κόσμου του υποκειμένου, είναι εκείνη που αποδίδει ψυχική σημασία και αξία στα συστατικά της εμπειρίας. Οι χωρικές εκφάνσεις της φαντασίωσης συμπεριλαμβάνουν τις εξής σχέσεις, διαστάσεις και λειτουργίες:

- *Σχέση περιέχοντος-περιεχομένου*, που εκφράζεται σε ποικίλες διαλέκτους/κώδικες: Με υπόδειγμα π.χ. τη στοματική λειτουργία (τρώω, καταπίνω – Χάνσελ και Γκρέτελ...), την κοιλιά (όπου τοποθετούνται παιδιά, θησαυροί, καλά και κακά αντικείμενα), το απευθυσμένο (συγκράτηση, κατακράτηση, εξώθηση, το ρυθμό «γεμίζει-αδειάζει»...), την αγκαλιά, το σπίτι, το πλοίο, το νερό κλπ., η σχέση περιέχοντος-περιεχομένου αποτελεί προνομιακό πεδίο ιδιοποίησης της χωρικότητας από τη φαντασίωση (βλέπε «*Χωρικότητα και Ασυνείδητο*»)
- *Χωρικός εκπρόσωπος μιας συγκεκριμένης εμπειρίας* (π.χ. αγκαλιά μαμάς, πάρκο, μπάνιο... ή παλάτι, φυλακή, ερημιά, πλατεία, δρόμος...)
- *Ένα-άλλο-πολλά*. Ενίοτε, ένα διασπείρεται σε πολλά (π.χ., το ίδιο φαντασιωσικό πρόσωπο-ον σε πολλά σημεία του χώρου ή σε πολλούς χώρους) –ή, αντίστροφα, τα πολλά συμπυκνώνονται σε ένα (βλ. π.χ. προνομιακή προσφυγή του ονείρου σε χώρους μικτούς, υβριδικούς, μιγαδικούς...)

- *Μαζί-χωριστά / κοντά-μακριά / αναμεμιγμένα-διακριτά...* – τύποι σχέσεων με συναισθηματική πρωτίστως σημασία
 - Όλους τους τρόπους χωρικής διατύπωσης λογικών σχέσεων και φαντασιωσικών ενεργημάτων στον κώδικα της πρωτογενούς διαδικασίας (βλέπε «Χωρικότητα και Ασυνείδητο»)
- Γενικά, στην πορεία συγκρότησης του ψυχικού συστήματος αναπαραστάσεων, ο χώρος αρχικά *σημαίνει* –δηλαδή, λειτουργεί κατ' αρχήν σημειωτικά σε συνάρτηση με τη φαντασίωση. Αποκτά υπόσταση ανάλογα με το πώς «παίζει» ή «δεν παίζει» στις σκηνοθεσίες της φαντασίωσης. Πολύ αργότερα σταθεροποιείται, αντικειμενικοποιείται και αυτονομείται (περισσότερο ή λιγότερο...) από τις υπαγορεύσεις της φαντασίωσης, συντάσσεται και συντάσσει την ψυχική λειτουργία.

Όπως και να 'ναι, σε όλες του τις φάσεις, ο χώρος ως ψυχική παράμετρος αλληλεπιδρά συνεχώς με και αναπλάθεται διαρκώς ως συνάρτηση της φαντασίωσης και της εμπειρίας, φερόμενος και καταναγκαζόμενος και από μετασχηματισμούς που αναφέρονται τόσο στο νευρικό σύστημα όσο και στη νοητική ανάπτυξη και εξέλιξη και την κοινωνικοποίηση του υποκειμένου.

Συνολικά, ο χώρος καθενός κατασκευάζεται στην πορεία ενός πολύπλοκου *παιγνίου*, που ξεκινά σαν καθολικό μάγμα απεριόριστων ανασυνδυασμών στοιχείων και σχέσεων στην υπηρεσία του βιώματος και της φαντασίωσης, και καταλήγει στον αντικειμενικοποιημένο, νοητικά και διαπροσωπικά ευσταθή χώρο με την έννοια που συνήθως προσδίδει στον όρο η κοινωνική πρακτική των ενηλίκων. Οι πολλαπλές ιστορίες αυτών των βιωμένων χώρων εσωτερικεύονται ως αντίστοιχα συστήματα αναπαραστάσεων και λειτουργιών στον ψυχισμό, όπου συνυπάρχουν, σε ποικίλες διατάξεις (απ' την ονειρική μέχρι την αφηρημένη μαθηματική...), σε όλη τη διάρκεια της ζωής.

Χώρος και παλινδρόμηση

Ιδιαίτερη σημασία έχει η πολλαπλή, «*συρταρωτή*» ή «*φυλλωτή*» εμπειρία και βίωση του χώρου, κάθε χώρου, στον ενήλικο. Μονοσήμαντη πρόσληψη του χώρου είναι απίθανη και, ακριβέστερα, αδύνατη, τόσο στην εγρήγορση όσο και κατ' όναρ (τα δύο μέγιστα υποδείγματα χωρικής ένταξης και λειτουργίας της ψυχής): Ο δομικός διχασμός σε συνειδητό και ασυνείδητο ψυχισμό, η συγκρουσιακή συνύπαρξη εννομητικού και αμυντικού πόλου της ψυχικής ζωής (Αυτό και Εγώ), η εσωτερική διγλωσσία (πρωτογενής και δευτερογενής διαδικασία) καθιστούν αναπόφευκτη τη διαστρωματωμένη, πολύσημη και κατ' αρχήν επιδεκτική συγκρουόμενων βιωμάτων, ένταξη του χώρου στην αντιληπτική και πραξιακή, λογική και φαντασιωσική λειτουργία του υποκειμένου.

Η πολλαπλότητα των ψυχικών εκφάνσεων του χώρου μετέχει επίσης και στη διεργασία της *παλινδρόμησης* –δηλαδή, της επανόδου του ψυχισμού σε παλαιότερους, ενίοτε αρχαϊκούς ή αρχέγονους τρόπους χωρικότητας:

- *Παιχνίδι, ονειροπόληση, χάζεμα, άφημα, ρέμβη, βούλιαγμα, βύθισμα, πέταγμα του νου... είναι μια μεγάλη περιοχή «μεταβατικών χώρων» (όρος που εισήγαγε ο D. Winnicott), όπου η παλινδρόμηση παρέχει στη φαντασίωση προνομιακή θέση στην ψυχική εμπειρία και έκφραση: επανεύρεση και επανιδιοποίηση μιας παλαιότερης χωρικότητας, με όρους βιωμένης εμπειρίας, στην υπηρεσία της εκπλήρωσης επιθυμιών.*
- *Αλλοίωση της αίσθησης του κόσμου, απτή στη χωρική του διάσταση, μπορεί να προκύψει σε οριακές συνθήκες της εμπειρίας, όπως η σεξουαλική διέγερση, ο οργασμός («μικρός θάνατος» όπου «χάνει κανείς τον κόσμο»), η έντονη φυσική προσπάθεια ή η βαθιά χαλάρωση... Ή, στην αντίθετη συναισθηματική κατεύθυνση, σε στιγμές ισχυρής καταπόνησης (στρες), τρόμου, αγωνίας, ανοίκειου... με όριο την ψύχωση –που μπορεί κι εδώ να φτάσουν μέχρι να*

«χάνει κανείς τον κόσμο» (βιωματικά/μεταφορικά, έως και φυσικά: λιποθυμία).

- Τέλος, η δημιουργική παλινδρόμηση αποτελεί συστατικό της (επαν)ιδιοποίησης λανθανουσών ή περιθωριοποιημένων αισθήσεων χωρικότητας, στην τέχνη και γενικότερα στη δημιουργικότητα.

Αρχιτεκτονική και αναπαράσταση του χώρου

Η αρχιτεκτονική, προνομιακός μορφοποιητής, λειτουργός και χρήστης της χωρικότητας, κατά κανόνα συνυπολογίζει στους σχεδιασμούς της όχι μόνο τον αντικειμενικοποιημένο (ευκλείδειο κτό.) χώρο, αλλά και τις πιο υποκειμενικές του εκφάνσεις, που αναφέρθηκαν κι εδώ: Από τον Παρθενώνα μέχρι τη θαλπωρή του δωματίου, από την πολιτική ή εμπορική προπαγανδιστική αρχιτεκτονική μέχρι τη μύχια εμπειρία του χαμάμ, από τον «κύβο συμπύκνωσης» του Hans Haacke μέχρι τα θερμά λουτρά στην Vals, του Peter Zumthor, από την έκθεση στο βλέμμα στους δημόσιους χώρους μέχρι τη διαφύλαξη και ανάδειξη της προσωπικής αναδίπλωσης και της παραδομένης οικειότητας... Η αρχιτεκτονική δεν κτίζει κτίσματα στον χώρο –σ' ένα χώρο μονοσήμαντο και μοναδικό: Αλλά οργανώνει την κατοίκηση και την κυκλοφορία της υποκειμενικότητας, με όρους και χρήσης και εμπειρίας, στην πολλαπλότητα των χώρων –ή αλλιώςτικά, στον ν-διάστατο χώρο του βιώματος και της πράξης. Εκεί όπου κατοικούν, κυκλοφορούν και γράφουν διαδρομές οι ψυχές, τα σώματα, οι παραστάσεις, τα δρώμενα, οι εκφράσεις, οι εμπειρίες και οι ιστορίες μας.

Η αρχιτεκτονική θα είχε ίσως κάτι να κερδίσει αν δεν αρκεσθεί στη *διαισθητική και/ή εμπειροτεχνική* συνεκτίμηση και αξιοποίηση της χωρικής εμπειρίας, της υποκειμενικής χωρικότητας. Αν, δηλαδή, αναβαθμίσει τον στοχασμό και την πρακτική της στο επίπεδο της *εννοιολογικής* προσέγγισης, κατανόησης και επεξεργασίας του χωρικού βιώματος και, γενικότερα, της θέσης της χωρικότητας στην υποκειμενική εμπειρία, λαβαίνοντας υπόψη ορισμένες καίριες πτυχές: Την *κατασκευαστική ιστορικότητα* της αναπαράστασης του χώρου, τη *διαστρωματωμένη πολυδιάστατη δομή* του, το *ασυνείδητο*, τη *φαντασίωση* και τη δυνατότητα της *παλινδρόμησης*.